

מי ברא את הגולם מפראג?

לידי הרב אפרים סידון, רב דפראג

באשר למידע בנושא ה"גולם" מתחלק הציבור הרחב לשתי קבוצות. קבוצה קטנה של סטונדטים וחוקרים, המכירים מחקרים שנכתבו בדור האחרון (בידי הפרופסורים ג. שלום, משה אידל, יהודה ליבס, עלי יסיף ואחרים), יודעת שלמושג "גולם", ולנסיונות לברוא גולם, יש היסטוריה ארוכה בעם ישראל. מאידך גיסא, קבוצת הציבור הרחב מקשרת את מושג ה"גולם" לאגדה הידועה המספרת על בריאת הגולם בידי מהר"ל מפראג. בעוד שבקבוצה הראשונה קשה למצוא אנשים שיקבלו את בריאת הגולם כעובדה, הרי הקבוצה השנייה מורכבת ממני שמקבלים את האגדה כאמת היסטורית וממני שרואים בה בדיה מרתקת.

בשורות הבאות אני מבקש להצביע על מספר עובדות שיעשירו את דעת הקוראים בנושא, ומצד שני אביא מספר השערות העשויות להעשיר אף את ידיעותיהם של המומחים.

מקובל על החוקרים, כי ר' יהודה ליווא בן בצלאל, שנודע כ"מהר"ל מפראג", לא עסק בקבלה מעשית ושספריו הרבים מעידים על חשיבה ריאליסטית ורציונאליסטית. זאת, למרות שהאיש נולד בוורמייזא, מקום בו חיו בעלי-שם רבים ונושאי הקבלה-המעשית לא היו זרים לתושביה. כמו כן מוסכם במחקר, כי האגדה בדבר בריאת גולם בידי מהר"ל לא נפוצה בפראג לפני אמצע המאה התשע-עשרה, אם כי סיפורים שקישרו בריאת גולם לאישים שונים (כגון ר' שלמה אבן גבירול, ר' אליהו בעל-שם מחלם ועוד) התהלכו בעם גם בדורות קודמים.

הוכחות שהחל מן המאה התשע-עשרה אכן סופרו סיפורי גולם בהקשר למהר"ל קיימות בעדות אצל ש"ר (ראה: שלמה יהודה הכהן רפפורט, בהקדמתו לספרו של קלמן ליבען "גלעד", פראג תרט"ז, עמ' 6) ובתחום הסיפור החסידי (ראה: "סיפורי חסידות צ'רנוביל" לישעיה וולף ציקרניק, מהדורת גדליה נגאל, ירושלים תשמ"ד עמ' 129-130). העדות אצל ש"ר מספרת על בריאת גולם בידי מהר"ל, ואילו הסיפור החסידי מספר על כך שבאחד מערבי-השבת שכח מהר"ל להוציא מתחת לשון הגולם את ה"שם", התפילה עוכבה, ורק אחרי שהשמש הציא את הקמיע מפי הגולם, קיבל הקהל את השבת ו"מזמור שיר ליום השבת" נאמר שנית. מאז הונהג בפראג להכפיל את אמירת "מזמור שיר ליום השבת". היות שמספר הסיפור, הצדיק ר' יצחק מסקווירא, נפטר בשנת תרמ"ה, ברור שהסיפור היה נפוץ במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.

מפנה עצום ורב השלכות בתפוצת האגדה חל עם פרסומו של הספר "נפלאות מהר"ל עם הגולם" לרב יהודה יודל רוננברג, שנדפס לראשונה בפעטרקוב תרט"ט.

הרב רוננברג נולד למשפחה חסידית בסקורישב שליד ראדום (פולין) בשנת תר"כ. הוא כיהן ברבנות בווארשא ובלאדז ובשנת תרע"ג היגר לקנדה. תחילה ישב בטורונטו ואח"כ במונטריאול, שם נפטר בשנת תרצ"ז. הרב רוננברג חיבר ספרים רבים, ביניהם הספר הנ"ל, הכולל סיפורים על מהר"ל, וספר סיפורים על ה"סבא" משפולה בשם "תפארת מהרא"ל". מהר"ל וה"סבא" נקראו בשם ליב (ליווא), שהוא כינוי, או שם מצטרף, לשם יהודה, וייתכן שמכאן נבעה אהדתו של הרב יהודה רוננברג לשני גיבורי סיפוריו. באשר לסיפורי "נפלאות מהר"ל עם הגולם" טען רוננברג בהקדמתו, כי אדם בשם חיים שרפשטיין מצא בספריית העיר מץ (צרפת) כתב-יד, שנכתב בידי חתן מהר"ל, העתיקו ומכר לו את זכויות הפרסום. אף באשר לסיפורי "נפלאות מהרא"ל" (סיפורי ה"סבא" משפולה) טען רוננברג שקיבל כתב-יד מידו צאצאיו של שמשו של ה"סבא", שהוא מחבר כתב-היד, ובו הסיפורים שהוא מפרסם.

אך טבעי הוא שסיפור הגעתו של כתב-היד של "נפלאות מהרא"ל" לידי רוננברג עורר חשד שמדובר בזיוף, ושאלה שאלה בדבר מיהותו של הזיוף. לכאורה ייתכן שאדם בשם שרפשטיין

אכן מכר את כתב היד ואי לא נמנע שאיש זה הוא הזייפן. ברם התברר, כי בעיר מץ לא היתה כלל באותם דורות ספרייה שבה כתבי יד עתיקים. אף בגין סימנים אחרים סביר להניח שהרב רחנברג הירשה לעצמו להמציא סיפורים על הגולם וליחסם ל"כתב-יד" עתיק.

רבים מן הסיפורים בספר "נפלאות מהר"ל" מספרים על מלחמתו של הגולם במעילי עלילות-דם. יש המנסים להסביר זאת על רקע האווירה האנטישמית ששררה בסוף המאה הקודמת. לדעתי מעניינים במיוחד שני פרקים בספר: האחד ("נפלאות מהר"ל", סי', ח. עמ' 12 ואילך) המספר על "בריאתו" של הגולם בידי מהר"ל ושני עוזריו, והשני (שם, סי' כג, עמ' 74-71), שכותרתו "שיחות מהר"ל על אודות הגולם", הדן בשאלות הלכתיות (כגון: האם ניתן לצרף את הגולם למניין; האם יקום לתחייה בתחיית המתים; האם גופתו של הגולם מטמאה) ושאלות אחרות, כגון: האם יודע הגולם את השעה ללא שעון, האם יש לגולם כוח ההולדה ועוד...

מסופר שמהר"ל ניצח בוויכוח כמרים רבים שטענו שיהודים משתמשים בדם נוצרים לאפיית מצות. ברם, מפני כומר-מכשף בשם טודאוס, שונא ישראל מובהק, חשש מאוד, ולפיכך עשה "שאלת חלום" ושאל כיצד להילחם בו. התשובה שקיבל מן השמים לימדה אותו "צירופי אותיות", בעזרתם יהיה מסוגל לברוא גולם. מהר"ל שיתף בבריאיה את חתנו, ר' יצחק הכהן, ואת תלמידו, ר' יעקב ששון הלוי, ויחדיו יצאו בלילה אל שפת הנהר מולדווה. שם יצרו צורת אדם מחמר וטיט והקיפוהו - כל אחר בנפרד - שבע פעמים באומרים צירופי שמות. לבסוף פתח הגולם את עיניו והביט בהם. מהר"ל ציווה על הגולם לעמוד והנוכחים הלבשוהו בגדים והנעילוהו נעליים. הגולם דמה לאדם, אך כוח הדיבור לא היה לו. מהר"ל הודיע לו שעליו לשמוע בקולו בכל אשר יצוונו, אפילו ללכת במו אש, לקפוץ לתוך מים, או לקפוץ ממגדל גבוה. אל לו לחשוש, שכן הוא לא יינזק בכל פעולותיו.

תוכן שני הקטעים שצויינו לעיל מופיע, למרבה הפלא, כעבור שנים בצורת מכתב שנכתב - כביכול - בידי מהר"ל מפראג כמענה על שאלות שנשלחו אליו מידי הרב גינצבורג, רבה של פרידברג, והן עוסקות בבריאית הגולם ובמהותו. הרב יעקב בן אשר גינצבורג-אולמא הוא אכן דמות היסטורית. הוא כיהן כרב בפרידברג (ולא פרייבורג כפי שכותב אידל) והיה מורו של ר' יום טוב ליפמן הלר. המכתב נדפס בידי חיים בלוך בספרו "קובץ מכתבים מקוריים מהבעש"ט ז"ל" (וינה-ברלין 1924, עמ' 86-94). בסוף הקדמתו לספר (עמ' ט) כותב בלוך שקיבל "כתב-יד נוסח" בהשתדלות הרב שמואל ניווירטה (נויבירט), דרשן בבית הכנסת "מחזיקי הדת" בווינה. מדברי בלוך ניתן להסיק שלא הטיל ספק באותנטיות של המכתב, רק שלא היה בטוח לגמרי אם כתב-היד הוא של מעתיק, או כתב ידו של מהר"ל עצמו.

"כתב יד נוסח" זה מזכיר לנו מיד את כתב-היד שקיבל הרב רחנברג ושהכיל את תוכן ספר "נפלאות מהר"ל". סביר להניח שאף כאן לפנינו זיוף, בדומה למכתבים שונים של הבעש"ט ואל הבעש"ט שנדפסו בקובץ הנ"ל של חיים בלוך (שהם ורבים אחרים ידועים כיום כ"גזית חרסון") שבאו להביא - כביכול - "הוכחות היסטוריות" לסיפורים חסידיים. דומה שאף מכתבו של מהר"ל לרב גינצבורג בא "לאשש" את המסופר בסיפורי ספר "תפארת מהר"ל". השאלה היא כמובן מי הוא הזייפן? לכאורה באים בחשבון: חיים בלוך, הרב נויבירט, הרב רחנברג או חיים שרפשטיין. אני משאיר להגיונו של קורא שורות אלה להחליט בשאלה: למי מכל הנזכרים לעיל יכול היה להיות עניין "לאשש" את המסופר ב"תפארת מהר"ל".

כאמור, חיים בלוך האמין באותנטיות של המכתב בכל לב, רק הטיל ספק אם המכתב הוא אכן כתיבת ידו של מהר"ל ממש. בסוף הקדמתו לקובץ (שתאריכה הוא י"א אב תרפ"ג) הוא כותב: "אולי יתעוררו חכמים וישתדלו לברר אם המכתב הזה הוא כתב ידו ממש של מהר"ל מפראג...". חיים בלוך צירף את המכתב לספר "אמרי יוסף" ח"ב (על המועדים) לאדמו"ר יוסף מאיר מספינקא, ווראנוב תרצ"א, ספר אותו הגיה.

לכאורה קיימת אף אפשרות שזיוף המכתב קדם לזיוף הסיפורים של ספר "נפלאות מהר"ל" (כדעת ג. שלום ב"קריית ספר" א, תרפ"ד-תרפ"ה, עמ' 105). משום כך ומשום שהמכתב יותר נגיש (הוא שב ונרפס בדפוס-צילום של ספר "אמרי יוסף" ח"ב, ארצות הברית תש"ל לערך), נעסוק להלן במספר בירורים בנושאי המכתב.

שם הגולם, לפי ספר "נפלאות מהר"ל" ולפי המכתב, היה יוסף. מהר"ל מסביר מקור השם: "והמשכתי בקרבו את הרוח של יוסף שידא". הוא טוען שיוסף שידא "הנזכר בתלמוד, שהיה חצי איש וחצי שד, והוא שימש גם את חכמי התלמוד והציל אותם כמה פעמים מצרות גדולות". אמנם יוסף שידא מזכיר במסכת פסחים קי"א, אך אין כל פרטים עליו, ויש להניח שבזוהי הסיפורים והמכתב העניק לו מתכונותיו של הגולם, כפי שהוא עצמו תיארן. לאחר התיאור המפורט בספר ובמכתב בדבר בריאת גופו של הגולם נאלץ המחבר לתאר כיצד הכניס בגולם רוח חיים. הכנסת נשמתו, או רוחו, של אדם שנפטר לא באו בחשבון, שהרי הגולם לא היה אדם. מכאן הרעיון לפנות לעולם השדים, שאינם בני אדם, אך פועלים פעולות אנושיות. עולם האגדות הפראגאי הנוצרי ידע לספר על "וסרמנר" (גרמנית: אנשי מים) החיים מתחת לנהר מולדווה, אגדות שהשפיעו גם על סיפורי יהודי פראג (ראה לדוגמה ספרי: מאגיה, מיסטיקה וחסידות, תל אביב תשמ"ב, עמ' 199, הע' 43). סביר להניח, כי הרב רחזנברג הכיר סיפורים אלה וכך הוכנס רוחו של שד לגופו של גולם שנוצר על שפת המולדווה.

לפי המכתב מהר"ל עצמו אמר לגולם: "...ויקרא שמך יוסף...". מצד שני נאמר בו, כי בגלל שהגולם היה יושב ככלי חסר תבונה וחכמה ליד השלחן, נשען על ידיו, לא חושב ולא דואג: "...על כן קראוהו האנשים בשם יוסלי גולם". לא מן הנמנע הוא, כי בפולקלור של מזרח אירופה בימי הרב רחזנברג היתה קיימת דמות של בטלן שנקראה בפי העם "יוסלה הגולם", אף גם אפשר שרחזנברג הושפע מדמותו של "הנער יוסף", סיפור המופיע בספר "מפעלות הצדיקים" של מנחם מנדל בודק (נדפס לראשונה בשנת תרכ"ז, וראה מהדורת "סיפורים חסידיים", תל אביב תשנ"א, עמ' 73-85) שרחזנברג מן הסתם הכירו היטב. "הנער יוסף" מתואר בסיפור כבור ועם הארץ, בעל כוחות גופניים אדירים, העושה כל מה שהרב-מאמצו ציווה עליו. אגב אורחא, בריאת הגולם - לפי המכתב - נשארה סוד בין שלושת הבוראים, ולאנשי ביתו סיפר מהר"ל, כי בדרכו לטבול במקוה פגש "עני אילם", ריחם עליו והחליט להעסיקו כשמש בית הדין.

ג. שלום (ב"קריית ספר" א' ובמקומות אחרים) כבר ניסה להוכיח את זיופו של המכתב בהתבססו על לשון המכתב, לדבריו, נזכרים בו מושגים קבליים שבימי מהר"ל עדיין לא רווחו. אף המושג "מכונה" (במובן של "משינה" בלע"ז) נתקבל רק בתקופת ההשכלה, אוסיף לכך את המושג "מורה שעות" המופיע במכתב, שאף הוא נפוץ החל מתקופת ההשכלה ובימי מהר"ל לא היה בשימוש.

לסיכום: אין ספק שסיפורי הגולם, וכן המכתב המיוחס למהר"ל, הם חומר קריאה מעניין ומרתק. אם היה כאן זיוף - וכאמור אין חולק על כך - הרי הוא אחד המתוחכמים והמופלאים הקיימים בספרות עם ישראל, זיוף המעיד על כשרונות ספרותיים ואומנותיים שרק מתי-מספר נתברכו בהם.

בתוך: הצופה, ד' בכסלו, תשנ"ז.